

En Gud värdig tillbedjan

En filosofisk analys av tillbedjan, panteism och det gudomligas personlighet

LINA LANGBY

Lina Langby är doktorand i religionsfilosofi vid Uppsala universitet.

lina.langby@teol.uu.se

Inledning

Syftet med artikeln är att vidga diskussionen om tillbedjan till frågan huruvida enbart en personlig Gud kan vara värdig tillbedjan. Att enbart en personlig Gud är värdig tillbedjan är någonting som i den religionsfilosofiska diskussionen om tillbedjan ofta har förutsatts medan jag ämnar ifrågasätta detta och argumentera för motsatsen. Den filosofiska diskussionen om tillbedjan har stängt ute troende personer som inte delar tron på en personlig gudom såsom icke-personliga panteister, men i denna artikel argumenterar jag för att även en icke-personlig panteistisk gud kan vara värdig tillbedjan. Detta visar jag genom att kombinera Rudolf Ottos (1869–1937) kända verk om det heliga och det numinösa, *The Idea of the Holy* (1917),¹ med George Chryssides ”radikala modell” för tillbedjan där det som tillbes kan vara opersonligt.²

Chryssides visar att den radikala modellen för tillbedjan inte accepterar antagandet att det som tillbes måste vara personligt eller ens personligt. Denna artikel visar att Ottos klassiska teoretiska grundförståelse av det heliga har potential att inkludera även icke-personliga gudsuppfattningar och därmed kombineras med den radikala modellen för tillbedjan. Ottos teori

1. Rudolf Otto, *The Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and Its Relation to the Rational*, New Delhi 2020.

2. George D. Chryssides, ”Subject and Object in Worship”, *Religious Studies* 23 (1987), 367–375.

om det numinösa utgör då en brygga mellan icke-personliga panteister och de som tror på en personlig Gud. Jag argumenterar för att de som accepterar Ottos analys av det heliga även kan acceptera viss form av panteism som en adekvat gudsuppfattning och att en panteistisk gudom kan ge upphov till det Otto beskriver som *mysterium tremendum*, vilket i sin tur är värdigt tillbedjan.

De flesta religionsfilosofer, teologer och för den delen även gudstroende är överens om att Gud är värdig tillbedjan. Det är i den filosofiska och teologiska litteraturen och forskningen ofta ett kriterium för att någonting överhuvudtaget ska kunna vara Gud med stort G och inte enbart en gud.³ Som religionsfilosoferna Tim Bayne och Yujin Nagasawa har skrivit så är det därför något anmärkningsvärt hur lite det finns skrivet om just tillbedjan från ett religionsfilosofiskt perspektiv.⁴

På senare år har en diskussion om tillbedjan förts mellan Bayne, Nagasawa, Benjamin D. Crowe med flera, där bland annat frågan om huruvida vi är skyldiga att tillbe Gud eller inte har dryftats.⁵ Bayne och Nagasawa menar att vi inte är skyldiga att tillbe Gud, varken moraliskt eller på annat sätt.⁶ Diskussionen missar dock att ta den religiösa kontexten i beaktning. Bayne, Nagasawa och Crowe diskuterar frågan om vår skyldighet att tillbe Gud utan att uppmärksamma att det finns olika gudsuppfattningar, traditioner och religiösa kontexter. Vi kan inte filosofera om tillbedjan och vem som är värd den som om frågan är fri från specifika kontexter. Många panteister menar exempelvis att Gud/Världen inte är personlig, någonting som gör kontexten mycket olik en traditionell kristen persons förståelse av Gud som personlig skapare. Eftersom jag menar att vi inte automatiskt bör utesluta icke-personliga gudsuppfattningar från diskussionen om tillbedjan undersöker denna artikel just relationen mellan panteism och tillbedjan. Jag kontextualiserar diskussionen om tillbedjan i förhållande till panteism

3. Detta kriterium finns exempelvis representerat i de allra flesta kapitlen av Andrei A. Buckareff & Yujin Nagasawa (red.), *Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine*, Oxford 2016, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198722250.001.0001>.

4. Tim Bayne & Yujin Nagasawa, "The Grounds of Worship", *Religious Studies* 42 (2006), 299, <https://doi.org/10.1017/S0034412506008420>.

5. Se Bayne & Nagasawa, "The Grounds of Worship", 299–313; Benjamin D. Crowe, "Reasons for Worship: A Response to Bayne and Nagasawa", *Religious Studies* 43 (2007), 465–474, <https://doi.org/10.1017/S0034412507009183>; Tim Bayne & Yujin Nagasawa, "The Grounds of Worship Again: A Reply to Crowe", *Religious Studies* 43 (2007), 475–480, <https://doi.org/10.1017/S0034412507009195>; Scott F. Aikin, "The Problem of Worship", *Think* 9 (2010), 101–113, <https://doi.org/10.1017/S1477175610000126>; Hugh Burling, "Do We Owe God Worship?", *Religious Studies* 55 (2019), 487–502, <https://doi.org/10.1017/S0034412518000136>.

6. Bayne & Nagasawa, "The Grounds of Worship". Aikin, "The Problem of Worship", går ett steg längre och menar att inte bara är vi inte skyldiga att tillbe, vi är *skyldiga* att *inte* tillbe Gud.

genom att utgå från en form av panteism som återfinns i den hinduiska traditionen av Advaita Vedanta, en monistisk icke-personlig form av panteism.

Klassisk teism och panteism

Debatten om tillbedjan som initierats av Bayne och Nagasawa tar sin utgångspunkt i en klassiskt teistisk gudsuppfattning och föreställningen att denna Gud är värdig tillbedjan. Det som vanligen kallas klassisk teism är den gudsuppfattning som är mest utbredd och känd i västvärlden i stort. Augustinus av Hippo (354–430), Anselm av Canterbury (1033–1109) och Thomas av Aquino (ca 1225–1274) är tre historiskt mycket tongivande teologer som bidragit till utvecklandet av den klassiska teismen och det som kallas för ”perfect being”-teologi.⁷ Enligt sådan klassisk teism är Gud den personliga skaparen och upprätthållaren av världen. Gud är även, som Anselm förordat, den mest fullkomliga varelse som tänkas kan.⁸ Vilka egenskaper och attribut som anses vara perfekta har varierat något över tid men evighet, allsmäktighet, allvetande, allnärvarande och allgodhet anses av denna tradition i allmänhet vara okontroversiellt fullkomliga gudsegenskaper. Dessa egenskaper sägs vara skälen till människans tillbedjan av Gud. Katherin Rogers, själv förespråkare av klassisk ”perfect being”-teologi, menar att det framför allt är Guds allgodhet som gör Gud värdig tillbedjan. Gud är inte bara allgod utan är enligt denna tradition godhet *per se* och Rogers menar att endast eftersom Gud inte kan göra ont (då det skulle strida mot Guds essens) är Gud moraliskt fullkomlig och värdig tillbedjan.⁹ Gott och ont är moraliska begrepp och endast personer är moraliska subjekt.¹⁰ Endast en personlig eller personlik varelse kan vara moralisk vilket i sin tur innebär att endast en personlig Gud kan vara god. Om Gud skulle vara ond, illasinnad eller sadistisk skulle klassiska teister sannolikt inte anse att Gud är värdig att tillbes. Om det fanns en varelse som hade dessa onda egenskaper skulle traditionell teologi och religionsfilosofi hävda att det på sin höjd kan röra sig om en gud med litet g, en demon eller ängel, men det skulle inte kunna vara Gud eftersom det inte är fullkomligt att vara ond och illasinnad.

7. För en utmärkt introduktion till och försvar av ”perfect being”-teologi, se Katherin A. Rogers, *Perfect Being Theology*, Edinburgh 2000.

8. Mark Owen Webb, ”Perfect Being Theology”, i Charles Taliaferro, Paul Draper & Philip L. Quinn (red.), *A Companion to Philosophy of Religion*, 2:a uppl., Hoboken, NJ 2010, 225–234, <https://doi.org/10.1002/9781444320152.ch25>.

9. Rogers, *Perfect Being Theology*, 122, 125. Rogers argumenterar för att Gud varken vill det goda för att det är gott eller att det goda är gott för att Gud vill det (Eutyfrondilemmat), utan menar att Gud är godhet i sig och att allt annat gott har del i Guds godhet (s. 132).

10. Av denna anledning anser vissa att teodicéproblemet inte är ett problem för gudsuppfattningar som avvisar en personlig Gud. Exempelvis Michael P. Levine, *Pantheism: A Non-Theistic Concept of Deity*, London 1994, 207.

Enligt traditionell teism är Gud personlig och fullkomligt god och i forskningslitteraturen om gudsuppfattningar är det tydligt att religionsfilosofer i allmänhet inte ifrågasätter att Gud är värdig att tillbes. Gud är fullkomlig och ultimat och helt enkelt värdig att tillbes.¹¹

Panteism har i stället ofta uppfattats som en icke-adekvat gudsuppfattning då kritikerna historiskt och än i dag menar att den panteistiska gudomen inte är värdig tillbedjan.¹² Panteism i dess mest minimala form är gudsuppfattningen att Gud och världen är identiska. Panteism finns i olika varianter och precis hur denna identitet ska förstås är en omdebatterad fråga.¹³ Oavsett hur identiteten exakt ska förstås är alla panteister överens om att det inte finns någon ontologisk skillnad mellan Gud och världen. Vi har alltså alltid att göra med ett slags ontologisk monism även om vissa panteister menar att allt inte utgör en inomvärldslig gudomlig Helhet.¹⁴

I denna artikel fokuserar jag på det jag kallar för monistisk icke-personlig panteism: uppfattningen att Gud/Världen är en operonlig Enhet. Andra slags panteister vidhåller det gudomligas personlighet,¹⁵ vissa eftersom de menar att endast en personlig Gud kan vara värdig tillbedjan.¹⁶ Då syftet med artikeln är att analysera koherensen i att tillbe en icke-personlig gudomlighet lämnar jag den personliga panteismen därhän. Jag fokuserar även på en monistisk variant av icke-personlig panteism. Till skillnad från en

11. Jämför med adekvathetskriterierna i Buckareff & Nagasawa (red.), *Alternative Concepts of God*. Tillbedjan återkommer som ett gudskriterium i de allra flesta kapitlen. Även Richard Swinburne är en känd förespråkare av denna position. Se exempelvis Richard Swinburne, *Faith and Reason*, Oxford 1981, 126.

12. John Bishop & Ken Perszyk, "Concepts of God and Problems of Evil", i Andrei A. Buckareff & Yujin Nagasawa (red.), *Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine*, Oxford 2016, 114, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198722250.003.0007>; Peter Forrest, "The Personal Pantheist Conception of God", i Andrei A. Buckareff & Yujin Nagasawa (red.), *Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine*, Oxford 2016, 21, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198722250.003.0002>; Brian Leftow, "Naturalistic Pantheism", i Andrei A. Buckareff & Yujin Nagasawa (red.), *Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine*, Oxford 2016, 70, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198722250.003.0005>; Richard Swinburne, *The Coherence of Theism*, Oxford 1977, 284.

13. William James, *A Pluralistic Universe: Hibbert Lectures at Manchester College on the Present Situation in Philosophy*, New York 1909, 19–21, skiljer mellan monistisk panteism och pluralistisk panteism där den väsentliga skillnaden handlar just om identiteten mellan helheten och delarna. För en översiktlig diskussion om olika förståelser av identiteten inom panteismen, se William Mander, "Pantheism", i Edward N. Zalta (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford, CA 2020, <https://plato.stanford.edu/entries/pantheism/>, besökt 2021-11-10..

14. William James kallar dessa varianter "the all-form" och "the each-form".

15. Exempel på personliga panteister är Grace Jantzen (1948–2006), Peter Forrest, Sam Coleman och Richard Franks.

16. Peter Forrest, "Pantheism", *Roczniki Filozoficzne* 64:4 (2016), 68, <https://doi.org/10.18290/rf.2016.64.4-5>.

pluralistisk panteism hävdar den monistiska panteismen att Gud utgör allt som finns – allt är en gudomlig enhet. Valet att fokusera på detta slags panteism kommer av att den radikala modellen för tillbedjan som artikeln analyserar avvisar det traditionella påståendet att det måste finnas en separation, en distinkt skillnad, mellan den som tillber och det som tillbes. I en pluralistisk panteism kan vi hålla fast vid separationen mellan den som tillber och det som tillbes, vilket alltså inte uppmuntrar till någon ny förståelse av tillbedjan.

Enligt Baruch Spinoza (1632–1677), en av de historiskt kanske mest kända panteisterna, finns endast en substans – Gud – och allt annat är uttryck för denna enda substans.¹⁷ Ande och materia, transcendens och immanens, eller ”den tänkande och den utsträckta substansen”, är uttryck för en och samma enhet: Gud.¹⁸ Giordano Bruno (1548–1600), även han panteist, blev bränd på bål för sin heresi och Spinoza blev exkommunicerad från den judiska församlingen för sina panteistiska idéer. Enligt den västerländska och klassiskt teistiska traditionen har panteism ofta betraktats som heretisk, monstruös och som en icke-adekvat gudsuppfattning. Panteismens ihärdiga avvisande av traditionella dualismer, såsom Gud–värld, ande–kropp, aktivt–passivt och inre–yttre, gjorde den farlig.¹⁹ En personlig, materiell, kanske till och med föränderlig Gud som är identisk med världen är inte värdig tillbedjan enligt kritikerna.²⁰

Vissa panteister hävdar själva att Gud (som enligt panteism även kan kallas Naturen eller Universum) inte är värdig tillbedjan.²¹ Jag argumenterar emellertid för att antagandet att endast en personlig varelse kan vara värdig tillbedjan är förhastat samt för att vissa former av panteism kan vara just religiöst adekvata om vi med ”religiös adekvathet” förstår att guden i fråga måste vara värdig tillbedjan.

Tillbedjan

Traditionellt sett är alltså den klassiskt teistiska guden värdig tillbedjan. Det är dessutom ett av de tio budorden att inte tillbe andra gudar än den sanna guden. På senare år har en debatt förts mellan forskare om huruvida vi

17. Baruch Spinoza, *The Ethics*, New York 2018, 21 (bok I, prop. XXX och bevis).

18. Spinoza, *The Ethics*, 37 (bok II, prop. VII med anteckning).

19. Mary-Jane Rubenstein, *Pantheologies: Gods, Worlds, Monsters*, New York 2018, 63–101. Rubenstein behandlar särskilt den panteistiska samt den traditionella uppfattningen av och inställningen till materia.

20. Bishop & Perszyk, ”Concepts of God”, 114; Forrest, ”The Personal Pantheist Conception of God”, 21; Leftow, ”Naturalistic Pantheism”, 70; Swinburne, *The Coherence of Theism*, 284.

21. Levine, *Pantheism*, 324.

människor är skyldiga att tillbe Gud eller ej.²² Richard Swinburne argumenterar bland annat för att människan är skyldig att respektera storartade bedrifter och handlingar och att vi är skyldiga att respektera och visa tacksamhet inför dem som vi är beroende av. Ett barn har därför skyldighet att respektera och visa tacksamhet mot sina föräldrar menar Swinburne. Om vi alla har denna skyldighet inför våra föräldrar och andra som tar hand om oss på olika sätt så är vår skyldighet inför Gud än mer absolut då hela vår existens beror på Gud. Gud måste, menar Swinburne, vara värdig vår yttersta respekt och tacksamhet, eftersom Gud är vår skapare och världens upprätthållare, men även på grund av att Gud uppfyller de kriterier av helighet som Rudolf Otto beskrivit i *The Idea of the Holy*.²³ (Vi ska återkomma till Ottos kriterier nedan.) Bayne och Nagasawa invänder och hävdar att tillbedjan inte kan likställas med tacksamhet och respekt.²⁴ Tillbedjan är mer än ett ”Stort tack!”.

Om anledningen till att människor tillber Gud ligger i Guds egenskaper så behöver vi veta vilka egenskaper Gud har. Detta är däremot inte en fråga i vilken det råder konsensus, vilket föranleder vikten av att inte på förhand exkludera gudsuppfattningar som avvisar tron på en personlig Gud. Om Gud tillbes enbart för sin godhet så skulle vi också ha en skyldighet att tillbe andra goda varelser även om dessa inte på något vis är lika goda som Gud, menar Bayne och Nagasawa. Vi kanske bör respektera goda människor och troligtvis även uppmuntra och hylla dem, men detta är inte samma sak som att tillbe dem.²⁵ Kanske är det i stället helt enkelt Guds helighet som är orsaken till vår skyldighet att tillbe Gud? Men nej, menar de, detta kan inte heller vara en god anledning att tillbe Gud, eftersom Gud kan dela helighet med andra varelser, exempelvis människor. Om vi har skyldighet att tillbe Gud eftersom Gud är helig så har vi även skyldighet att tillbe dessa människor – något som de flesta menar att vi inte har.²⁶

22. Bayne & Nagasawa, ”The Grounds of Worship”; Crowe, ”Reasons for Worship”; Bayne & Nagasawa, ”The Grounds of Worship Again”; Aikin, ”The Problem of Worship”; Burling, ”Do We Owe God Worship?”.

23. Swinburne, *The Coherence of Theism*, 284–294.

24. Bayne & Nagasawa, ”The Grounds of Worship”, 305.

25. Bayne & Nagasawa, ”The Grounds of Worship”, 307–309.

26. Romersk-katolsk och ortodox teologi involverar fler potentiellt värdiga objekt för tillbedjan än vad en protestantisk teologisk kontext ger utrymme för. Helgon eller Jungfru Maria spelar för många troende en oerhört stor roll. Jag menar dock att exempelvis Maria inte tillbes i ordets rätta bemärkelse – hon likställs inte med Gud. Hon är mottagare av kärlek, vördnad, respekt och till och med bön. Men detta betyder inte att hon är en avgud eller en falsk idol eftersom det fortfarande endast är Gud som enligt romersk-katolsk och ortodox teologi är värdig tillbedjan.

Benjamin Crowe menar i stället att vi bör tillbe Gud eftersom Gud har befallt det.²⁷ Likt Bayne och Nagasawa finner jag att detta argument går på tvärs med någon/något som verkligen är värd tillbedjan. Tvång och påbud tycks inte vara kompatibelt med gudomlig tillbedjan: ”Attitudes akin to worship – love, admiration, respect – tend not to be under volitional control.”²⁸ De presenterar även ett övertygande argument om att fenomenologin bakom tillbedjan som en genuin och direkt respons på en känsla av det heliga inte överensstämmer med en sådan ”divine command”-teori.

De flesta religionsfilosofer som skrivit om tillbedjan utgår från föreställningen att enbart en personlig varelse kan vara värdig tillbedjan, så gör även Swinburne, Crowe, Bayne och Nagasawa med flera. Swinburne motiverar detta med att enbart en personlig varelse kan förtjäna respekt. Vi kan tycka om artefakter men vi kan inte respektera dem.²⁹ Diskussionen missar dock att ta den religiösa kontexten i beaktning. Crowe, Bayne och Nagasawa argumenterar om vår skyldighet att tillbe Gud utan att problematisera *vilken* Gud, *vilken* tradition och *vilken* religiös kontext. Exegeten N.T. Wright utgår tvärtom ifrån en exegetisk undersökning av bland annat Romarbrevet och Uppenbarelseboken när han skriver att ”biblical worship is grounded in the fact that God is the creator of all”.³⁰ Eftersom jag menar att vi, precis som Wright gör, bör grunda diskussionen om tillbedjan i en kontext och inte heller automatiskt utesluta icke-personliga gudsuppfattningar från diskussionen om tillbedjan, undersöker denna artikel just relationen mellan icke-personlig panteism och tillbedjan.

För att analysera tillbedjan i relation till panteism använder jag mig av Rudolf Ottos *The Idea of the Holy*, Ninian Smarts bok om tillbedjan, *The Concept of Worship*,³¹ och George Chryssides radikala modell för tillbedjan. Jag menar att Ottos teoretiska grundförståelse av det heliga har potential att inkludera även icke-personliga gudsuppfattningar och menar att den är kompatibel också med icke-personlig panteism och den radikala modellen för tillbedjan som Chryssides förespråkar. På så sätt kan Ottos teori om det numinösa utgöra en brygga mellan icke-personliga och personliga gudsuppfattningar. Jag vänder alltså mig till föreställningen om det numinösa eftersom jag menar att även om vi accepterar denna analys av det som är värdigt tillbedjan så kan vi inte dra slutsatsen att det som tillbes måste vara personligt.

27. Crowe, ”Reasons for Worship”, 465–474.

28. Bayne & Nagasawa, ”The Grounds of Worship Again”, 478.

29. Swinburne, *The Coherence of Theism*, 284.

30. N.T. Wright, ”Freedom and Framework, Spirit and Truth: Recovering Biblical Worship”, *Studia Liturgica* 32 (2002), 178, <https://doi.org/10.1177/003932070203200205>.

31. Ninian Smart, *The Concept of Worship*, London 1972.

Det ska även tydliggöras att frågan om hur tillbedjan går till inte är av relevans för denna artikel. Vi kan tänka oss alla möjliga olika sätt att tillbe. Tillbedjan kan med största sannolikhet ske både genom sång och musik, bön, kontemplation, dans, gemenskap med vänner och familj, handarbete och så vidare. Frågan om det finns mer lämpliga sätt att tillbe på är dock en fråga för en annan artikel. Här är jag intresserad av *vad* det är som tillbes, oavsett hur tillbedjan tar sig uttryck.

I *The Idea of the Holy* skriver Otto om det heliga som det numinösa – det som inger en känsla av fruktan, fascination, förundran, beundran, kärlek och en känsla av att det är överlägset och av oändligt värde. Att erfara det numinösa och heliga är en icke-rationell erfarenhet som sällan kan beskrivas i ord och det är en erfarenhet av någonting utanför sig själv och en erfarenhet av någonting oändligt värdefullt. Att erfara det numinösa är att erfara någonting som inte är sig själv.³²

Enligt Smart kan tillbedjan dessutom enbart ske medvetet. Vi kan med andra ord inte råka tillbe någonting av misstag.³³ Enbart för att någon, låt säga en ateist, faller på knä framför ett altare i en kyrka innebär inte detta att personen i fråga tillber Gud. Ofta riktas tillbedjan mot någonting konkret, såsom en tavla, en ikon, ett kors eller ett altare. Objektet för tillbedjan ska dock ses som en förmedlare snarare än att det avsedda objektet för tillbedjan är just det fysiska tinget. Om någon tillber det fysiska tinget betraktas det traditionellt sett som en avgud och som en missriktad tillbedjan. Smart håller med Otto om att objektet för tillbedjan är av högsta värde för den som tillber.³⁴ Värt att nämna är även att det finns en viss skillnad mellan att tillbe och att prisa någon eller någonting. En person kan prisa en annan medmänniska för dess kompetens eller goda gärningar men det innebär inte att hon tillber henne. Vi kan alltså prisa utan att tillbe, men det är däremot vanligen fallet att den som tillber även prisar det som tillbes. Pris och lov kan med andra ord vara sekulärt medan tillbedjan inte kan vara det. Vi kan heller inte tillbe via en tredje part eftersom tillbedjan alltid riktas direkt till den eller det som tillbes.³⁵

Tillbedjan tycks alltså vara en relationell aktivitet som tar form mellan den som tillber och den eller det som tillbes. Det som tillbes anses vara av högsta värde och överlägset den som tillber. Ritualen, oavsett om det sker genom sång, bön eller annan aktivitet, befäster denna skillnad och det som tillbedjan riktas till uppfattas ha större makt och värde än personen som tillber. Mötet med det heliga, det som är av högsta värde, ger upphov till den

32. Otto, *The Idea of the Holy*, 5–7, 11.

33. Smart, *The Concept of Worship*, 5.

34. Smart, *The Concept of Worship*, 21.

35. Smart, *The Concept of Worship*, 50–51.

numinösa erfarenheten av fruktan, förundran, kärlek, vördnad och rädsla – det som Otto beskriver i termer av *mysterium tremendum*.³⁶ Enligt denna teori är det lämpliga objektet för tillbedjan det som ger upphov till denna känsla.

Förhållandet mellan det numinösa och objektet för tillbedjan tycks vara relationellt eftersom det alltid är någon som erfar det heliga och numinösa och som erfar känslan av förundran, kärlek och fruktan inför det som tillbes. Jag tror att Ottos föreställning om *mysterium tremendum* och det heliga som inger en känsla av bland annat fruktan, förundran, kärlek och rädsla inför det som är av högsta värde är fruktbara kriterier för att förstå vad tillbedjan riktas emot. Då tillbedjan enligt denna teori per definition är en religiös aktivitet är det rimligt att anta att endast det eller den som kan ingjuta denna numinösa känsla är värdig tillbedjan. Det finns många egenskaper och bedrifter som är värdiga beundran och respekt, men tillbedjan är enligt denna teori en icke-sekular aktivitet, vilket också gör att kriterierna för vad som är lämpligt att tillbe måste röra det heliga. Emellertid menar jag att den traditionella modellen för tillbedjan på ett felaktigt sätt förutsätter att den eller det som är värdig tillbedjan måste vara en person eller åtminstone personlig.

Frågan är alltså huruvida det verkligen är rimligt att anta att enbart en personlig varelse kan vara värdig tillbedjan. Är det verkligen så att enbart en personlig varelse kan ingjuta den numinösa känslan av det heliga? Otto själv utgick från att så var fallet och även Smart menar att enbart en personlig Gud är värdig tillbedjan.³⁷ Religioner och gudsuppfattningar som betonar alltets opersonliga Enhet, såsom panteism, utesluts därmed ur en sådan analys. Gudarna och den verklighet som beskrivs i ”opersonliga” religioner och gudsuppfattningar utesluts på förhand som värdiga tillbedjan eftersom de inte delar tron på en personlig Gud. Jag menar att det vore olyckligt om religionsfilosofi inte tog andra religioner och gudsuppfattningar på allvar utan avvisade dem redan på förhand. Om vi vill undersöka vilken sorts gud som kan vara värdig tillbedjan och varför, men samtidigt på förhand alltid hävdar att enbart en personlig Gud är värdig att tillbe, så kommer analysen varken bli fruktbar eller intressant.

Själv ser jag inte varför vare sig Ottos eller Smarts analys skulle leda till slutsatsen att enbart en personlig Gud är värdig tillbedjan. Tillbedjan ska, om vi accepterar denna teori, riktas till det som kan ge upphov till den numinösa erfarenheten av fruktan, förundran, kärlek, vördnad och

36. Otto, *The Idea of the Holy*, 12–24.

37. Smart, *The Concept of Worship*, 51.

rädsla – *mysterium tremendum*.³⁸ Visserligen är det sant att endast en personlig varelse kan vara moralisk, men i nästa avsnitt visar jag att panteisten utan problem kan erfara det numinösa i exempelvis naturen och därmed rikta sin tillbedjan till ett icke-personligt Universum eller en icke-personlig Gud.

Bortom det personliga

Att konceptualisera *det som är värdigt tillbedjan* som en personlig varelse kallar Chryssides för den ”traditionella modellen” för tillbedjan. Den traditionella modellen för tillbedjan säger också att det som tillbes måste finnas ”där ute” – det måste vara bortom eller utanför den som tillber. Det måste vara någonting distinkt och något som uppfattas som överlägset och som av högsta värde för den som tillber.³⁹ Detta är ett påtagligt västerniserat sätt att tänka kring tillbedjan som förtjänar att analyseras närmare. Michael Levine är också kritisk till detta och menar att Swinburne har fel när han hävdar att Gud måste vara personlig för att vara värdig tillbedjan. Levine skriver:

On Otto’s account, being a personal ground of being is neither necessary nor sufficient for being holy. Swinburne has not shown that the properties of (a) being holy and (b) being a personal ground entail one another; and his claim that a personal ground of being will have the marks of holiness is unsubstantiated.⁴⁰

Vad eller *vem* är då värdig tillbedjan? Inom icke-personliga gudsuppfattningar finner vi en helt annan gudomlighet som, menar jag, sannolikt också kan vara värdig tillbedjan. Det finns även polyteister som tillber flera olika gudar. Dessa skulle, om de accepterar Ottos analys av det numinösa, hävda att det kan finnas flera gudar som ger upphov till denna djupa känsla och behovet att tillbe dessa.

Enligt Otto finns det heliga alltid utanför eller bortom personen som tillber men enligt den hinduiska och monistiskt panteistiska traditionen av Advaita Vedanta och Adi Shankaras (ca 700–ca 750) filosofi är allting Brahman. Ingenting är som inte är Brahman och Brahman är allt som är.⁴¹

38. Otto, *The Idea of the Holy*, 12–24.

39. Chryssides, ”Subject and Object in Worship”, 367–368.

40. Levine, *Pantheism*, 54.

41. Purushottama Bilimoria & Ellen Stansell, ”Suturing the Body Corporate (Divine and Human) in the Brahmanic Traditions”, *Sophia* 49 (2010), 251, <https://doi.org/10.1007/s11841-010-0183-7>; Ramakrishna Puligandla, ”God and Ultimate Reality: An Analytical Interpretation of Śankara’s Philosophy”, i Jeanine Diller & Asa Kasher (red.), *Models of God and Alternative Ultimate Realities*, Dordrecht 2013, 615, https://doi.org/10.1007/978-94-007-5219-1_48; Sucharita Adluri, ”The World as the Body of God: Ramanuka on What is Ultimately Real”, i Jeanine Diller & Asa Kasher (red.), *Models of God and Alternative Ultimate Realities*, Dordrecht

Om det inte finns någonting utanför eller bortom oss eftersom allt är en Enhet, kan då någonting alls vara värdigt tillbedjan? Kritiker till panteism har svarat nej på den frågan och menat att panteism är en icke-adekvat gudsuppfattning på grund av dess opersonliga och icke-tillbedjansvärdiga gudomlighet.⁴² Enligt den traditionella modellen för tillbedjan är tillbedjan konceptuellt förknippad med personliga varelser. Detta är dock inte den enda modellen för tillbedjan.

Chryssides menar att även en icke-personlig varelse eller entitet kan vara värdig tillbedjan och han menar även att denna inte ens behöver vara skild från den tillbedjande personen själv. Han håller med Otto och Smart om att tillbedjan måste vara riktad någonstans. Det han motsätter sig är att denna riktning måste vara mot något personligt. Den radikala modellen för tillbedjan som Chryssides själv förespråkar avvisar att det måste finnas en separation, en distinkt skillnad, mellan den som tillber och det som tillbes. Enligt den traditionella modellen var denna skillnad väsentlig, men för exempelvis många panteister existerar inte denna åtskillnad. Monistisk panteism poängterar alltets gudomliga Enhet – en enhet mellan Gud och världen och Gud som identisk med världen. Vissa panteister, exempelvis Grace Jantzen (1948–2006), tror att Gud/Världen är personlig medan andra, exempelvis Timothy Sprigge (1932–2007), är icke-personliga panteister.⁴³ Icke-personliga monistiska panteister tänker sig en gudomlig enhet av Gud/Värld men där denna gudomliga enhet inte är personlig eller personlik. Det är föreställningen att det gudomliga är kroppsligt, immanent och materiellt som gjort att många betraktat panteismen som heretisk och monstruös.⁴⁴

Att utesluta att en icke-personlig Gud skulle vara värdig tillbedjan vore olyckligt. Monistiska panteister tror att Gud och Universum/Naturen är ett gudomligt allt – det kan röra sig om en monistisk enhet där ande och materia är oskiljaktiga aspekter av samma fenomen.⁴⁵ Om allt är olika aspekter av

2013, 626, https://doi.org/10.1007/978-94-007-5219-1_49.

42. En stark kritiker var professor William S. Urquhart (1877–1964) som studerade hinduisk filosofi i Kolkata i början av 1900-talet. Se exempelvis William S. Urquhart, *Pantheism and the Value of Life*, London 1919; William S. Urquhart, "The Pessimistic Tendency of Pantheism", *The Contemporary Review* 95 (1909), 308–320. Bishop & Perszyk, "Concepts of God", 117–118, menar att panteism inte är en adekvat gudsuppfattning och att den panteistiska gudomen inte är värdig tillbedjan. Se även Forrest, "The Personal Pantheist Conception of God", 21, som definierar Gud som det som är värdigt tillbedjan – en definition som ofta är problematisk för panteister.

43. Grace Jantzen, *God's World, God's Body*, London 1984; Timothy Sprigge, *The Vindication of Absolute Idealism*, Edinburgh 1983.

44. För en god historisk exposé av panteismen och dess "monstruösa" dogmer, se Rubenstein, *Pantheologies*, 1–31.

45. Se till exempel Timothy Sprigge, "Pantheism", *The Monist* 80 (1997), 191–217, <https://doi.org/10.5840/monist199780210>; Harold W. Wood, Jr., "Modern Pantheism as an Approach to Environmental Ethics", *Environmental Ethics* 7 (1985), 151–163, <https://doi.org/10.5840/>

en och samma gudomliga verklighet – som Spinoza uttryckte det – så finns det inte en gudomlig verklighet av högsta värde utanför oss som är värdig tillbedjan. Grundaren av Universal Pantheist Society, Harold W. Wood, beskriver hur panteisten riktar sin glädje, förundran, skräck och fascination mot universum – ett universum som för panteisten är detsamma som Gud.⁴⁶ Även Friedrich Schleiermacher (1768–1834) förespråkade ett slags spinozistisk monism där universum eller naturen själv kan ingjuta en religiös känsla av det heliga.⁴⁷ Wood skriver att ”in pantheist religion, worship becomes a devotion to the universe, a celebration of life”.⁴⁸ Panteistisk tillbedjan kan riktas till universum och kan instigeras av konst, dans, musik eller något annat som uttrycker kärlek och förundran inför Gud/Naturen. En panteist kan rikta sin tillbedjan mot hela universum eller mot någon specifik aspekt av det. En sådan specifik aspekt kan vara solen, utan vars existens och avstånd från jorden vi inte hade kunnat leva. Panteister hyllar livet och Wood beskriver även andra aspekter av verkligheten som en panteist kan prisa som heliga, såsom fotosyntesen, kolcykeln och den hydrologiska cykeln.⁴⁹ Poängen är att panteister gläds över verkligheten som helhet eller aspekter av verkligheten som vi är beroende av, till exempel de ovan nämnda cyklerna. De tillber kanske inte den hydrologiska cykeln i sig, men de kan tillbe det universum av vilket den är en del. Många panteister menar att vi på liknande sätt kan påminna oss om att vi inte bara bor i och lever av naturen – vi *är del* av naturen och alltet själv. Detta kan ses analogt till hur en katolik ber till en ikon av Jungfru Maria. Ikonen utgör en representation för något större, något bortom den fysiska ikonen.

John W. Grula (1952–2020) menar att den antropiska principen – att universum är finjusterat för liv och att endast ytterst små variationer i galaxers och himlakroppars komposition, hastighet och kemikaliska processer skulle ha resulterat i ett dött universum – talar för panteism. Enligt Grula kan en panteist utan svårighet applicera Ottos idé om *mysterium tremendum* på tron att universum är en gudomlig enhet perfekt finjusterad för liv.⁵⁰ Universum är både begripligt och obegripligt på samma gång och det är onekligen både

enviroethics19857214. Som alternativ, se Levine, *Pantheism*.

46. Se Universal Pantheist Society, <https://www.pantheist.net/>, besökt 2021-11-11.

47. Michael Forster, ”Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher”, i Edward N. Zalta (red.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford, CA 2017, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/schleiermacher/>, besökt 2021-11-11.

48. Wood, ”Modern Pantheism”, 157.

49. Wood, ”Modern Pantheism”, 159–160. Jag skriver medvetet ”prisa” i stället för ”tillbe”, då det låter språkligt udda att säga att någon tillber fotosyntesen.

50. John W. Grula, ”Pantheism Reconstructed: Ecotheology as a Successor to the Judeo-Christian, Enlightenment, and Postmodernist Paradigms”, *Zygon* 43 (2008), 169–170, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.2008.00904.x>.

fantastiskt och mystiskt. Vi kan känna fruktan inför dess storhet och krafter men vi kan även känna kärlek till det och dess fantastiska aspekter. Universum som helhet är både fasansfullt och fantastiskt, både orsak till kärlek och skräck, och framför allt skulle inget existera om inte universum fanns. Om universum är en gudomlig enhet förefaller även föreställningen att denna enhet är oändligt värdefull plausibel. Skulle inte ett alltigenom gudomligt universum kunna motsvara Ottos *mysterium tremendum*?

I den hinduiska traditionen Advaita Vedanta med Shankara som förgrundsgestalt finner vi föreställningen att det inte existerar någon verklig skillnad mellan dig och mig, mellan yttvärlden och den inre världen. Alla erfarenheter av ett personligt själv eller en dualistisk värld med kropp och själ är endast illusioner av den enda sanna enhetliga verkligheten.⁵¹ Det jag föreställer mig som mitt inre, mitt själv och mina personliga erfarenheter är enligt Advaita Vedanta i själva verket inte alls skilt från något annat. Allt utom Brahman är *māyā*, illusion. Vår tro att det finns distinkta och självständiga entiteter är enbart en illusion. Vi ser här även en koppling till buddhismen. Enligt den radikala modellen för tillbedjan som här har beskrivits är det möjligt för panteister att, om de själva önskar och finner det adekvat, tillbe Enheten/Gud/Universum. Det som tillbes är då inte någonting externt eller avskilt från den som tillber – det är en omöjlighet givet att det är sant att allting är en gudomlig enhet. Det som tillbes skulle antingen vara Enheten i dess helhet eller någon särskild aspekt av denna gudomliga enhet. Självfallet är det möjligt för panteister att fortsätta hävda att det är olämpligt att tillbe någonting alls. Antingen kan de hävda att ingenting alls är *värdigt* tillbedjan eller så kan de mena att allting som förefaller vara distinkta kategorier enbart är illusioner av eller uttryck för en och samma gudomliga verklighet och därför är ingenting *mer* eller *mindre* värdigt tillbedjan än något annat.

Även om vi skulle acceptera föreställningen att tillbedjan är en relationell aktivitet mellan den som tillber och det som tillbes kan detta tillämpas på panteism. Detta eftersom panteisten endast avvisar den ontologiska skillnaden mellan Gud och Världen. Det som tillbes är Enheten och den är inte identisk med det tillbedjande subjektet. Om vi är anhängare av Advaita Vedanta-panteism kan vi säga att den fenomenologiska erfarenheten, eller illusionen om man så vill, av tillbedjan är relationell. På så sätt kan vi även inom monistisk panteism fenomenologiskt förstå den tillbedjande aktiviteten som relationell.

51. Bilimoria & Stansell, "Suturing the Body", 251; Puligandla, "God and Ultimate Reality", 615; Adluri, "The World as the Body of God", 626.

Den som tillber någonting påverkas alltid. Det är omöjligt, menar Chryssides, att tillbe utan att det påverkar ens person och attityd till omvärlden.⁵² Att tillbe är att hänge sig ”to the principle of order which is inherent in the world, to come to terms with one’s own predicament, with the good and the evil in the universe, to recognize what is possible and desirable to change within the natural flow of things, and what is not”.⁵³ Den tillbedjan som här beskrivs kan riktas mot en personlig Gud men även mot ett alltigenom gudomligt men opersonligt universum. En panteist som kommer till insikt om Guds fullkomliga varande överallt och som ser sin egen plats i detta varande påverkas rimligen av sin insikt och kan därför hänge sig i tillbedjan inför den gudomliga och förunderliga Enheten.

Det finns dock panteister som själva förnekar att tillbedjan är en lämplig aktivitet för panteister.⁵⁴ Jag har här däremot försökt visa att de monistiska panteister som ändå vill tillbe Universum/Gud koherent kan göra så förutsatt att tillbedjan inte riktas mot ett specifikt objekt i sig eller att objektet i sådant fall enbart ses som en aspekt och representation av den gudomliga Helheten. Rättare sagt, vem som helst kan naturligtvis tillbe vad som helst. Detta gäller även monistiska panteister som förnekar en ontologisk skillnad mellan Gud och Världen. Om de emellertid vill vara koherenta i sin trosutövning bör de inte rikta sin tillbedjan mot ett specifikt objekt som om det vore avskilt från allt – den gudomliga Helheten. Det tycks inte finnas någonting i det heliga eller Ottos *mysterium tremendum* som med nödvändighet pekar mot en personlig varelse. Endast de gudsuppfattningar som förespråkar en Gud som är värdig tillbedjan brukar beskrivas som religiöst adekvata.⁵⁵ De som accepterar Ottos analys av det heliga och tillbedjansvärldiga bör alltså även acceptera att monistisk panteism kan vara religiöst adekvat, eftersom den panteistiska guden/Naturen kan motsvara detta heliga, motsvara *mysterium tremendum* och därmed vara värdig tillbedjan.

Avslutning

Syftet med artikeln har varit att vidga den filosofiska diskussionen om tillbedjan till frågan huruvida enbart en personlig Gud kan vara värdig tillbedjan. Den filosofiska diskussionen om tillbedjan har stängt ute troende personer som inte delar tron på en personlig Gud men här har argument för att även en icke-personlig panteistisk Gud kan vara värdig tillbedjan framförts. Den radikala modellen för tillbedjan accepterar inte antagandet

52. Chryssides, ”Subject and Object in Worship”, 372.

53. Chryssides, ”Subject and Object in Worship”, 371.

54. Till exempel Levine, *Pantheism*, 313–315.

55. Bishop & Perszyk, ”Concepts of God”, 114; Forrest, ”The Personal Pantheist Conception of God”, 21; Leftow, ”Naturalistic Pantheism”, 70.

att det som tillbes måste vara personligt eller ens personligt och artikeln har visat att Ottos klassiska teoretiska grundförståelse av det heliga har potential att inkludera även icke-personliga gudsuppfattningar. Den som accepterar Ottos analys av det numinösa som värdigt tillbedjan kan acceptera även viss form av panteism som religiöst adekvat. Även en panteistisk Gud kan ge upphov till det Otto beskriver som *mysterium tremendum*. ▲

SUMMARY

The purpose of this paper is to widen the discussion on worship and question the assumption that only a personal God can be worthy of worship. Within philosophy of religion, the contemporary debate on worship axiomatically assumes that only a personal God is worthy of worship and a conception of God tends to only be regarded as religiously adequate if the god in question is worthy of worship. In this paper, I focus on monistic non-personal pantheism: a conception of the divine as a non-personal Unity. The analysis looks to the "radical model" of worship outlined by George Chryssides and the theory of the numinous by Rudolf Otto. The radical model for worship does not accept that only a personal being can be worthy of worship. The article shows that Otto's theory of the numinous can be used to bridge the gap between non-personal, and personal, conceptions of God/the divine. In other words, even if we accept Otto's theory of the holy and the numinous we cannot draw the conclusion that only a personal God can be worthy of worship.